

הקדמה

אלף פעמים אכרעה לאל	יום אחזה חכם כאיטיאל
בית התבונה אחרי נפלו	קם בעמוד הרב ובא גואל
רמה גביר משרת אבותיך	כבוד ותפארת לישראל
הכל נבוני לב עבדיך	אין איש אשר חפש יהי שאל
משמעתך תמיד בלבותם	אתה מקום מקדש וההראל

בשורות אלו פתח ר' אברהם אבן עזרא שיר ידידות אל רבנו תם.¹ דימויו של ר' אברהם אבן עזרא, שבאמצעותם תואר רבנו תם כמקים 'בית התבונה' אחרי נפלו, מקומו כ'מקום המקדש וההראל' בשעה שתלמידיו 'נבוני הלב' דומו לעבדים שאינם חפצים בחופש, לא לחינם יצאו. בני זמנו של רבנו תם חשו והדגישו את המעמד הייחודי לו זכה בקרב חכמי אירופה. כך תלמידו ר' אליעזר, מחבר ספר 'יראים', פתח אחת משאלותיו במוטיבים הקרובים לאלו שאותם מצאנו בדברי ר' אברהם אבן עזרא:²

לא מצאה נפשי מנוח אשר ייטיב לי מיום צאתי מבית אבי רכב ישראל. ואחלי אליעזר לפני הנביא אשר ברמרוג רבינו יעקב אביר הרועים. מי יתנני לו לעבד ונפשי לו לשפחה לרחוץ רגליו כאשר הייתי באמנה אתו.

מתיאור מסע הצלב השני שנכתב בידי ר' אפרים מבווא ניתן ללמוד שלפחות בעיני הכותב, המודעות למנהיגותו של רבנו תם חצתה את גבולן של הקהילות היהודיות:³

וביו"ט שני של שבועות נאספו התועים מארץ צרפת אל רמרו, ובאו בבית רבינו יעקב שיחיה [...] ופצעו אותו חמשה פצעים בראשו, כי אמרו: אתה גדולן של ישראל.

- 1 כהנא, חכמת הראב"ע, עמ' 168-169; פליישר, אבן עזרא, עמ' 294.
- 2 ספר הישר, תשובות, סימן נח, א, עמ' 132. על הקשרים בין רבנו תם ור' אליעזר ראו להלן עמ' 327 ואילך.
- 3 ספר זכירה, עמ' קכא. לדיון במקור זה ראו להלן, עמ' 34.

להערצה זכה רבנו תם גם בקרב מספרי סיפורים עממיים שמאוחרים היו בהרבה לתקופתו,⁴ וגם המחקר בראשיתו נמשך לעתים לתיאורים שעיקרם שבח ומיעוטם מחקר. כך לדוגמה, כאשר נדרש גרץ לתאר את פעילותו של רבנו תם הוא כתב:⁵

גם בכנסת ישראל הצרפתית נראה בימים ההם איש מופלא בתורה וחכמה, ארז אדיר על הרי ישראל בימי הבינים – תורני מופלא, אשר היה גבור בתורה התלמודית, ראש וראשון בחובשי בית המדרש של התלמודיים הצרפתים [...] שכל בהיר, עיון ישר, חריפות וחריצות הם הם האותות אשר בהם נכיר מעלות רוחו [...] ולפניו לא היה כמוהו מעמיק בהלכה וחכם מפולפל בפלפול האמת לאמתה של תורה וידע להתהלך בכל מוצאי ומובאי בית התלמוד ולמצוא נתיבותיו [...] במות רבנו תם בטל זיו התלמוד [...] כי כמוהו לא קם עוד חכם תלמודי, יוצר אור ובורא חדשות בלמוד התלמוד בצרפת ואשכנז.

הערצת גרץ לרבנו תם לא מומשה על ידי ניתוח ותיאור אופי פעילותו התלמודית וההלכתית של מושא הערצתו. במסגרת דיונו הוא טיפל בקצרה בביוגרפיה של רבנו תם, בחיבוריו הלשוניים, בפייטנותו ובפעילותו הציבורית, אבל לא בתחום שבו רכש רבנו תם את שמו לדורות: פרשנות התלמוד וההלכה.

מחקר ביקורתי ראשון של יצירת רבנו תם ראה אור בהמשכים על ידי אייזיק הירש ווייס בכתב העת 'בית תלמוד' בתרמ"ג (1883).⁶ ווייס חשף גופי ידע רבים הקשורים בפעילותו הפרשנית וההלכתית של רבנו תם, תוך שהציב שאלות שהדהדו וממשיכות להדהד עד ימינו אלה. בין תרומותיו יש לציין את רשימת נמעני תשובות רבנו תם שבספר הישר ומחוצה לו,⁷ רשימת המונוגרפיות ההלכתיות של רבנו תם ותקנותיו,⁸ כמו גם כללי מתודולוגיה תלמודית שנוסחו על ידו.⁹ דיון מפורט הקדיש ווייס לשאלת מבנהו ומקורותיו של ספר הישר.¹⁰ הוא נתן דעתו לשאלת המהדורות של הספר, לחכמים להם מיוחסים קטעים בספר, לסתירות שבין עמדות הנמצאות בו לבין ייצוג

4 ראו: בריל, אגדה יהודית, עמ' 19, 24–25; אורבך, בעלי התוספות, עמ' 113; פישלר, בת רבנו תם. ראו גם דיונו בשירו של איציק מאנגער 'רבנו תם', שם, עמ' 137, הערה 8. לאגדה המתארת מחלוקת בין רבנו תם למשה רבנו ביחס לקשר תפילין ראו: ריינר, בני דורו, עמ' 73–76.

5 גרץ, דברי ימי ישראל, ד, עמ' 230–240.

6 ראו: ווייס, תולדות רבנו תם. באותה שנה קיבץ ווייס את המאמרים הללו לספר בשם 'תולדות רבינו יעקב בן מאיר איש תם', שראה אור כחלק שלישי בסדרה 'תולדות גדולי ישראל' שבעריכתו. תקציר המאמרים הללו שולב לבסוף בספרו 'דור דור ודורשיו', ד, עמ' 299–307.

7 ווייס, תולדות רבנו תם, עמ' 225–231. רשימה דומה הוכנה גם על ידי יואל מילר במבוא לתשובות צרפת ולותיר, עמ' 9–20.

8 ווייס, תולדות רבנו תם, עמ' 232–233.

9 ווייס, תולדות רבנו תם, עמ' 194, הערה 6.

10 ווייס, תולדות רבנו תם, עמ' 161–169.

עמדת רבנו תם בספרות התוספות, וזיהה את ר' זרחיה הלוי בעל 'המאור' כאחד מראשוני המצטטים את ספר הישר.¹¹ ווייס הציג את שאלותיו תוך פריסה רחבה של דוגמאות ובכך הציב את השלד לדיון באופיו של הספר. בנוסף, השכיל ווייס להציג שאלות הקשורות באופי יצירתו של רבנו תם. רבנו תם הרבה להצהיר על התנגדותו להגהות בתלמוד ואת הקדמתו לספר הישר הקדיש לנושא זה שהיה למרכזי מאוד גם בפולמוסו עם ר' משולם ממלאון. ווייס היה הראשון לשאול כיצד ניתן לכלכל הצהרות אלו עם דרכו של רבנו תם עצמו להגיה, ואף תמה כיצד יש להבין את התנגדותו המוצהרת של רבנו תם לפלפול בשעה שהוא עצמו הצהיר על יכולתו ליישב כל סתירה אפילו כשבתלמוד מופיע במקום אחד 'חייב' ובמקום אחר 'פטור'?¹² ומעל לכול, כיצד יש להעריך את סך פעילותו של רבנו תם כפרשן וכפוסק הלכה? בהערכתו הכוללת את רבנו תם כתב ווייס:¹³

מן העת ההיא נחשב התלמוד נחתם ועם חתימת התלמוד היתה גם חתימת חכמת התלמוד ולא נשאר לבאים אחריו כי אם לפרש דבריו [...] אמנם רבנו יעקב [=רבנו תם] לא כן ידמה ולבבו לא כן יחשוב. ראה כי הדרך דרכו בו קדמוניו לא הוא הדרך ישכון אור. הוא חשב כי אם גם נחתם ספר התלמוד עוד לא נחתמה חכמת התלמוד [...] על משאו ומתנו של התלמוד הוא שת נוספות והן הן תוספותיו בהן עשה היות וקושיות ופירוקים אשר כל אלה יחד כהמשך אל התלמוד יחשובו, והאמת כן הוא כי אין בין התוספות אשר הכין ואשר יסד רבנו תם ובין פלפולו של התלמוד מאומה בבחינת הענין ואין הבדל ביניהם כי אם בבחינת הלשונות.¹⁴

על הערכתו שדרכו הפרשנית של רבנו תם מהווה המשך ליצירה התלמודית הוסיף ווייס שגם בתחום פסיקת ההלכה יש לראות את רבנו תם כאחד האמוראים:¹⁵

כבר ראינו פעמים גם שלש כי מנהיגי רבנו יעקב בדרך תלמודו היו בעלי הגמרא, הם היו לו לעיניים בהיותו ופירושו והלך אחריהם בכל מחקריו. ואמנם כאשר באלה אף כן היה משפטו כל הימים בהוראותיו. אם נשים עין על הוראותיו נראה

11 לנושא זה ולקשרו התרבותי ראו: תא-שמע, רז"ה, עמ' 106–112.

12 ספר הישר, תשובות, סימן נו, ב, עמ' 125. לתחושה דומה ביחס ליכולותיו של רבנו תם ראו לדוגמה: אור-זרוע, ב, סימן לג, עמ' מד: 'הדבר ידוע גודל לבו של ר"ת שהי' בידו להתיר השרץ ושמא לא דבר בדבר זה אלא לפלפול בעלמא'.

13 ווייס, תולדות רבנו תם, עמ' 134.

14 לכך שרבנו תם בפרשנותו המשיך את המפעל האמוראי רמז גם אורבך. ראו: בעלי התוספות, עמ' 66. בנוגע לשיטת בעלי התוספות בכלל ראו שם, עמ' 21–22, 679. ראו גם: כ"ץ, על בעלי התוספות, עמ' 344.

15 ווייס, תולדות רבנו תם, עמ' 198.

כי ברובם מושך והולך רעיון אחד והוא: הנטיה לקולא והחפץ לבלתי העמים חומרא יתרה. הלא זאת היתה גם מדת משכילי האמוראים.

אליבא דווייס, ה'אמורא' רבנו תם חידש דרכם של אמוראים גם באופי פסיקתו, המקל. נגד קטע זה ודומיו יצא אורבך ממש בתחילת הפרק המוקדש לרבנו תם ב'בעלי התוספות' כשכתב:¹⁶

ר' אייזיק הירש וייס הקדיש לו מונוגרפיה מיוחדת [...] תיאורו של וייס הוא כולו אפולוגטי. הוא מנסה ליישב ולתרץ את חוסר העקיבות, את הגאווה ואת הלשון הבלתי-מרוסנת, הגלויים לעין כל בדברי רבנו תם, והוא משתדל להעלים ואף לבטל את הסתירות ואת הניגודים שבתגובותיו ולעתים אף במעשיו, ומצליח על ידי כך לרכך את האישיות הדינאמית והאימפולסיבית במידה כזאת, עד שבסופו של דבר מתקבלת דמותו של רב הנוטה לקולות, המתנגד למחמירים, הקרוב למלכות ושרים, והעוסק לא רק בתלמוד ובהלכה, אלא גם בדקדוק שפת עבר ובחיבור שירים על פי המשקל הספרדי – בקיצור דמותו של רב משכיל.

למרות שמגמתו המתקנת של וייס ברורה, נדמה שניתן לזרוק את קליפתו של וייס על מנת לאכול את פריו. מחקרו של וייס, רחב בהרבה מהמשתמע מתיאורו של אורבך. וייס הציב את התשתית הביבליוגרפית-ספרותית כמו גם התמטית למחקר פעילותו של רבנו תם ותשתית זו היא רוב מניין ובניין עבודתו. סביר, שכאשר כתב אורבך את הערכתו עמדה לנגד עיניו רשימתו של וייס שבה אסף למעלה מעשרים פסקים שבכולם חלק רבנו תם על פסיקות קודמיו – ולקולא.¹⁷ אין ספק שתוצאה זו מחייבת הסבר כיצד הגיע רבנו תם בתחומים מסוימים למהלכים שתוצאת כולם נוטה לקולא והערת וייס במקומה עומדת. על פתרונו ניתן לחלוק, אולם דרך הצגת הדברים והשאלות ששאל, הן זכויות מחקריות שלעולם תעמודנה לווייס.

חיבורו של אביגדור אפטוביצר 'מבוא לספר ראבי"ה',¹⁸ חיבור שהוגדר בידי יעקב זוסמן כחיבור ש'בלעדיו אי אפשר היה בשום אופן אפילו לחשוב על כתיבת בעלי התוספות במתכונת החדשה',¹⁹ היה צעד חשוב נוסף למחקר על רבנו תם. תרומה מכרעת למחקר תרם אפטוביצר כשפרס את כל מובאות רבנו תם בספר ראבי"ה והעיר עליהן. לראבי"ה היה חלק משמעותי בהתקבלות תורת רבנו תם באשכנז, ובזכות מהדורת ספר ראבי"ה והמבוא שהוסיף לה אפטוביצר אנו מכירים טוב יותר את דרך

16 אורבך, בעלי התוספות, עמ' 60.

17 ווייס, תולדות רבנו תם, עמ' 200.

18 אפטוביצר, מבוא ראבי"ה.

19 זוסמן, ביו-ביבליוגרפיה, עמ' 40.

התקבלותו והשפעתו של רבנו תם גם בשדה התרבות האשכנזי שנטה בתחילה להתנכר לחידושיהם של בעלי התוספות הצרפתיים.²⁰

על בסיס מחקריהם של ווייס ואפטוביצר נכתבו הפרקים העוסקים ברבנו תם ב'בעלי התוספות'.²¹ ביצירה זו, שאינה יכולה למוש משולחנם של לומדי ספרות התקופה וחוקריה ושהוגדרה בידי יעקב כ"ץ כחיבור ש'כל מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש מעתה בתחומו ייזקף במידה לא קטנה לזכותו',²² הוקדשו שני פרקים מרכזיים ויותר לרבנו תם, וגם בשאר פרקי הספר הוא הוזכר ונידון פעמים רבות נוספות.²³ אורבך עדכן והוסיף פרטים רבים לשאלות שהועלו בידי ווייס. בנוסף הוא הקדיש דיונים ארוכים לפולמוסי של רבנו תם עם תלמידיו ועמיתיו תוך השוואתם לוויכוחי מורים תלמידים בבתי הספר הקתדרליים בני הזמן.²⁴ אולם אורבך לא הסתפק בעיונים כלליים, ברוח הזמן הוא פנה גם אל הפרטי, אל רבנו תם האיש:²⁵

סגנון זה [=בפולמוס רבנו תם עם ר' משולם] מגלה לנו את האיש, שלא יכול לשאת התנגדות לדבריו ולא היה מוכן לכבד את אלה שלא קיבלו דעתו. בחליפת המכתבים שבין רבנו תם לבין ר' אפרים מריגנשבורג אין המדובר על הקלת ראש במנהגים מקובלים אלא 'בדברים התלויים במקרה ובמאורע' – כלשונו של רבנו תם – ובכל זאת אין הוא נוהג בו אחרת מאשר בר' משולם.

על פי הדברים הללו מבנה אישיותו של רבנו תם השפיע על התנהלותו עם בני דורו, ומה שחשוב מכך – על דרכו ההלכתית. אורבך ראה ברבנו תם חכם בעל הכרת ערך עצמית המפעיל את סמכותו 'תוך עמידה על יחסו לעניינים שבהם הוא דן ותוך הדגשת התנאים המיוחדים, ששיוו חשיבות מיוחדת לעניינים אלה', ועל כן, ובניגוד לווייס קבע:²⁶

אין מקום לדבר על שיטה של קולות. קולותיו וחומרותיו נבעו מתוך שיקולים, שלא תמיד נוכל לעמוד עליהם, אבל מגמתם היתה לשמור על שלימותן ושלומן

20 ראו גם: זוסמן, יובל לפטירת אפטוביצר.

21 מהדורתו הראשונה של הספר ראתה אור בירושלים בשנת תשי"ד. בשנת תש"ם יצאה מהדורה מורחבת של 'בעלי התוספות' שאליה מתייחסות ההפניות בחיבור זה. לניתוח הספר ודרכי התפתחותו ראו: זוסמן, ביו-ביבליוגרפיה, עמ' 33-55.

22 כ"ץ, על בעלי התוספות, עמ' 349.

23 פרק שלישי – רבנו תם, עמ' 60-113; פרק רביעי – תלמידי רבנו תם בצרפת, עמ' 114-164. על אלו יש להוסיף חלק מהפרק החמישי והשישי העוסקים בתלמידי רבנו תם באשכנז ובגדול תלמידיו, אחיינו, ר"י הזקן.

24 אורבך, בעלי התוספות, עמ' 85-87 ובהערה 9; בן ששון, הנהגתה, עמ' 42. ראו גם: תא-שמע, הספרות, ב, עמ' 99-101.

25 אורבך, בעלי התוספות, עמ' 83.

26 אורבך, בעלי התוספות, עמ' 90.

של הקהילות תוך חיי תורה ואמונה [...] שיקול הדעת, התחשבות באופיים של בני אדם ובתנאי המקום מהווים גורמים חשובים בפסיקתו [...] בשיקולים מסוג זה יש לראות את המניעים העיקריים לקולותיו וחומריותו.

שתי אבני היסוד בפסיקת רבנו תם הן אם כן, המבנה הפסיכולוגי של אישיותו של רבנו תם מחד, ומאיך מודעותו לצורכי הזמן, ועמדה זו הפכה למוקד הביקורות שנכתבו על 'בעלי התוספות'. לדעת מבקריו של אורבך, אישיות כרבנו תם צריכה להיבחן מתוך עולם התלמוד, ההלכה ותרומתו להתפתחותם ולא באמצעות ניתוח אישיותי.²⁷ כיוון חדש בהבנת מפעלו הפרשני וההלכתי של רבנו תם והתקבלותו הוצע בידי חיים הלל בן-ששון:²⁸

חידושים אלו נעשו מתוך אמונה שלימה שזכו [=ר"ת ובעלי התוספות] לפרש פירוש של אמת את המקור הקדום ולתפוס בו משמעותו הנכונה.

תחושת האמת שחשו בעלי התוספות בזכות ראייתם השלמה וההרמונית את התלמוד אפשרה התקבלותם של חידושים ואפילו מהפכות הלכתיות שנראו לבני הזמן כאמיתיים ומשכנעים. ישראל תא-שמע אימץ כיוון זה ובעקבות מחקריו של ראדינג²⁹ הציע שתחושת 'האמת' קשורה להתרחבות האופקים הכללית שהתרחשה באירופה במהלכה של המאה השתים עשרה.³⁰ שורשיה של התרחבות זו נעוצים היו בתנאי החיים המתחדשים, ואלו אפשרו בתורם שינוי דרכי החשיבה ויצירת גישה פרשנית-משפטית רחבה בהרבה ממה שהיה אפשרי קודם לכן. תחושת 'האמת' אינה תוצאה של נאיביות אלא התאמה בין דרכי חשיבה מתחומים שונים המקרינים על החשיבה המשפטית על נוכרים ויהודים בני הזמן כאחד.

לפיתוח רעיון זה אולם בכיוון שונה, תרמו יעקב כ"ץ וחיים סולוביצ'יק. לדעת כ"ץ המנהג העממי המשתנה במשך הזמן, הוא שקבע את נורמת ההתנהגות של הקהילות. עם התקבלותו של התלמוד הבבלי כבעל סמכות הלכתית נולד הצורך בגישור על הפערים שהתגלו בין הלכת התלמוד לבין הנוהג שהיה מקובל בקהילות ישראל בנות הזמן. בעלי התוספות ובראשם רבנו תם פעלו לקריאה מחודשת ומשכנעת של התלמוד כדי שהלה יאפשר את המשך קיומו של הנוהג הקיים.³¹ לטענת סולוביצ'יק, שעליה חזר

27 כ"ץ, על בעלי התוספות; בן ששון, הנהגתה; טברסקי, ביקורת בעלי התוספות; איגוס, ביקורת בעלי התוספות; שוורצפוקס, ביקורת בעלי התוספות. לניתוח הביקורות ומשמעותן ראו: זוסמן, ביו-ביבליוגרפיה, עמ' 42-43.

28 בן ששון, הנהגתה, עמ' 46.

29 ראדינג, אסכולת פאויה.

30 תא-שמע, הלכה ומציאות, עמ' 28-35.

31 לתיאור תהליך זה ראו: תא-שמע, הלכה מנהג ומסורת, עמ' 13-14. ראו גם: כ"ץ, ההלכה באספקלריה, עמ' 2-3. לניתוח פעילותו של רבנו תם על בסיס תובנה זו ראו כ"ץ, מעריב בזמנו.

בהקשרים הלכתיים שונים, ראו בני הזמן את מנהג קהילותיהם כמנהג אבות ו'קהילות קדושות' שמעצם הגדרתו הוא חף מכל טעות וחסא וראוי לאימון מוחלט. מכח תפיסה זו, כאשר נמצאת סתירה בין מנהג האבות לקביעה העולה מן התלמוד, פירשו הללו את הספר הכתוב – התלמוד – באורו של הספר החי – מנהג האבות המקודש.³²

המגמות ומנגנוני ההתקבלות פרוסים אם כן לפנינו, אולם דומה שמרכיב עיקרי עדיין חסר והוא תיאור דרכו הפרשנית של רבנו תם, אותה הדרך שהביאה לתחושת האמת הפרשנית ושהעניקה את הבסיס למפעלם של בעלי התוספות וממשיכיהם.

בהתייחסו לתקנת הגאונים המאפשרת גביית מטלטלין לכתובה בשונה מהדין התלמודי, כתב רבנו תם: 'אין לנו לבדות טעמים אלא ע"פ ההלכה'.³³ כוונתו היא, שגם תקנה שמהותה הוא חידוש פני ההלכה דורשת הסבר שבא מתוך עקרונות ההלכה. ההלכה מתפתחת ומתרחבת בזכות טיעונים פנימיים לה ולא בזכותם של טיעונים היסטוריים פוזיטיביים כאלו ואחרים. לא במקרה נמנע רבנו תם מליישב סתירות שנמצאו בין הנוהג המוכר לבין ההלכה התלמודית באמצעות טענה שהתלמוד דיבר בזמנו ובהקשרו ההיסטורי בעוד שבצרפת של המאה השתים עשרה ההלכה חייבת או יכולה להיות שונה.³⁴ הדבקות בעיקרון פרשני זה חייבה את רבנו תם ואחריו את בעלי התוספות, ליצירתיות פרשנית, וסביר שהיצירתיות שנולדה מתוך כורח ואילוץ התרחבה גם לפתרון בעיות טקסטואליות וספרותיות שאינן משפיעות על ההלכה הנוהגת באופן ישיר. בכך נפרץ גתים ליצירתם של בעלי התוספות שכדברי מהרש"ל:³⁵

לולי חכמי הצרפתים בעלי התוס', שעשאוהו אותו [=את התלמוד] ככדור אחד, ועליהם נאמר דברי חכמים כדרבונות, והפכוהו וגלגלוהו ממקום למקום. עד שנראה לנו כאחת, מבלי סותר ומבלי עוקר, אלא סוגיא זו אומרת בכה, וסוגיא זו אומרת בכה, ולא קרב זה אל זה, ונמצא מיושר התלמוד ומקושר, וכל הסתימות יפושרו, ותוכן פסקיו יאושרו.

ספר זה מבקש לחשוף גם את דרכי החשיבה והיצירה של רבנו תם בשדה פרשנות התלמוד ופיתוח ההלכה. לא המסקנה ההלכתית שאליה הגיע רבנו תם תעמוד במרכז הדיון אלא הדרך הפרשנית שבה פסע, הקוד הפנימי והמנגנון שעשו את פירושו

32 ראו: סולוביצ'יק, כלכלה, עמ' 111; סולוביצ'יק הלכה ושינוי; סולוביצ'יק, היין, עמ' 362; סולוביצ'יק, הלכה ושינוי ב, עמ' 273–275.

33 ספר הישר, תשובות, סימן נו, ג, עמ' 131.

34 ראו: אלבק, בעיות זמנו, עמ' 106, 111: 'כשבא רבינו תם ליישב את הסתירות שבין ההלכה לבין המנהגים שבדורו, לא השתמש בנימוק שהמציאות השתנתה מאז ימי התלמוד, אלא פתר את הבעיה בנתינת פירושים חדשים למאמרי התלמוד [...] על ידי כך הצדיק את המציאות של זמנו יותר מכל שאר חכמי דורו'.

35 ים של שלמה, הקדמה למסכת בבא קמא; הקדמה למסכת חולין.

ופסיקותיו למה שהם, שהרי רבנו תם נודע לא רק בזכות פסיקותיו ההלכתיות החדשניות שבהן דן המחקר באינטנסיביות אלא גם, ובקרב לומדי התלמוד לדורותיהם בעיקר, בזכות הדרך הלמדנית החדשה שראתה ובחנה את התלמוד בכל מרחביו ודפיו במבט סינופטי ושפילסה נתיב לא ידעו אדם לפניו בים התלמוד.

רבנו תם לא פעל בחלל ריק. בתשתית פעילותו עמדה תרבות הלכתית שנשענה על ספרייה גדולה. במרכזה עמד התלמוד הבבלי ולפניו, לצדדיו ולאחוריו: המשנה והתוספתא, התלמוד הירושלמי, מדרשי ההלכה, האגדה וספרות הגאונים. בזיקה חיה אליו עמדו מורים, עמיתים, תלמידים, מהם הסמוכים למקומו ומהם המרוחקים ממנו גיאוגרפית ותרבותית. בין רבנו תם לאלו התקיימה אינטראקציה שהבנתה המלאה טמונה בבירורו התמטי של השיח, של הדיון, של השאלה, של התשובה, של ההוכחה ושל תיקון הנוסח. מאלו יתד ומהם פינה להבנת הדרך החדשה שפרץ רבנו תם ושהחרו החזיקו בה אחריו תלמידיו ותלמידי תלמידיו בעלי התוספות. מעבר לכל זאת, בהתפתחותה של דרך פרשנית חדשה יש מוקדם ומאוחר. לא הרי רבנו תם הצעיר הפועל בצל אחיו ואביו ברמרו כהרי רבנו תם ההופך לאבן שואבת לתלמידים הבאים ללמוד בבית מדרשו שם, ושונה מאלו הוא רבנו תם בשנות השישים של המאה השתים עשרה שהן גם שנות השישים שלו, שבהן הוכר כאחד ומיוחד שבין חכמי הדור.

לאור ההנחות הללו גובשו שעריו ופרקיו של ספר זה. עניינו של השער הראשון 'שורשים' הוא בסביבה שבה נולד וגדל רבנו תם. לצד פרטים ביוגרפיים מרכזיים מציג הפרק הראשון ציר זמן בביוגרפיה האינטלקטואלית והמנהיגותית של רבנו תם, החל משנות השלושים של המאה השתים עשרה ועד סמוך לפטירתו בקיץ תתקל"א (1171). מכלל הן נשמע גם לאו, והוא שאין לנו מידע כלשהו על רבנו תם הצעיר. רבנו תם עצמו מיעט לספר על עצמו ועל סביבתו, ועל כן שנות חייו המוקדמות, בטרם הפיכתו לחכם מוכר, נותרו עלומות. המעט הידוע, שברובו נודע ממקורות עקיפים, הוצג בחלקיו האחרונים של הפרק הראשון.

מן הפרק השני שדן ברבותיו של רבנו תם עולה שר' מאיר אבי רבנו תם לא היה בעיניו דמות שבה ראה את רבו. מסקנה זו התקבלה מניתוח ציטוטי האב בידי רבנו תם ומהדרך שבה כינה אותו. המייחד את בית ר' מאיר הוא קיומו של בית מדרש בשותפות האב ובניו ושבו התפתח המהלך הפרשני ההרמוניסטי שמאפיין את שיטת הלימוד של בעלי התוספות. לעומת האב – את אחיו ר' שמואל ראה רבנו תם כמורו, וזאת למרות שאינו מזכיר את מה שלמד לפניו אלא בעיקר את חיבוריו הכתובים ובראשם הפירוש לבבא בתרא. חכם נוסף שהוצע כמורו של רבנו תם הוא ר' יוסף קרא וזאת גם בתחום ההלכה שבו לא התפרסם ר' יוסף.

שערו השני של הספר הוקדש לבחינת ספרייתו של רבנו תם, הדרך שבה נודעו לו החיבורים ודרכי שימושו בהם. בפרק ג' אנו למדים שעניינו של רבנו תם בתלמוד

הירושלמי היה מועט ושרובם המכריע של ציטוטי ירושלמי שבכתביו נודעו לו ממקורות משניים ולא מהיכרות עם הירושלמי עצמו. חיבוריהם של רב ניסים גאון ורבנו חננאל הם שני מקורות מרכזיים שדרכם הכיר רבנו תם את הירושלמי ובנוסף: רש"י, ר"י הזקן ושואלים שונים. מבחינת סמכות הלכתית ראה רבנו תם את הירושלמי כטפל לבבלי וסביר שחוסר התעניינותו בירושלמי נבע גם מעמדה בסיסית זו.

שימושו של רבנו תם במשנה, בתוספתא, במדרשי ההלכה ובמדרשי האגדה נידונו בפרק הרביעי. רבנו תם, כרשב"ם אחיו, הכיר את 'סדר המשנה' שהוא ספר משנה שאינו תלוי בתלמוד הבבלי והשתמש בו לבדיקת נוסח המשנה. נמצא גם שלדעת רבנו תם משניות זרעים וטהרות שאין עליהן תלמוד בבלי הן בעלות לשון שונה וסמכות הלכתית פחותה. לאמור: משניות זכו לקנוניזציה בזכות התלמוד הבבלי המאוחר להן, ועל כן סדרי זרעים וטהרות שלא זכו לעיבוד תלמודי – סמכותן קלושה יותר. את התוספתא ראה רבנו תם כתלמוד ראשוני בעל סמכות הלכתית אולם שלל תיקון נוסח התלמוד והתוספתא זה על פי זה. רבנו תם שלט היטב בתוספתא ואף ציפה מחכמי זמנו שיכירו חיבור זה, בשונה מהתלמוד הירושלמי שידיעתו הייתה מוזנחת גם אצל רבנו תם עצמו. שימוש אינטנסיבי עשה רבנו תם בספרא, מדרש ההלכה על ספר ויקרא. מתברר שעיקר שימושו בחיבור זה היה בתחומי סדר טהרות, ענייני מקדש – הקשורים מטבעם לסוגיות טהרות – ובהלכות הקשורות לסדר זרעים. מסתבר אפוא שרבנו תם השתמש בספרא כתחליף להיעדר סוגיות תלמודיות בסדרי זרעים וטהרות, בדומה למסכתות מתוספתא זרעים וטהרות שגם בהן הרבה להשתמש מאותה סיבה.

כצפוי, רק מעט מקורות מספרות האגדה מופיעים בכתביו של רבנו תם. מן המעט הזה למדנו שרבנו תם לא דייק בהפניותיו לספרות זו, ציטטה שלא בלשונה המדויקת, ואף שילב בדבריו מסורות ימי-ביניים שאותן קיבל מאביו תוך הגדרתן כ'מדרש' או הגדה. רבנו תם ראה בספרות האגדה מקור בעל סמכות אולם לטעמו סוגה זו לא התקדשה למילותיה ומכאן החופש בדרכי הציטוט של מקורות מספרות זו.

הפרק החמישי המוקדש לשאלת יחסו של רבנו תם לספרות הגאונים, נפתח בהצהרת רבנו תם שלגאוני בכל אין סמכות לתקן תקנות בענייני אישות. מול הצהרה זו הוצגו בגופו של הפרק היגדים שונים של רבנו תם המלמדים על הכרה בסמכות הגאונים. בדיקת הצהרות אלו ומקורותיהן הצביעה על כך שהן נכתבו במסגרת פולמוסית וככל הנראה אווירת הפולמוס היא שהביאה את רבנו תם להצהיר על קבלת סמכות הגאונים. בחינת דרכי שימושו של רבנו תם בספר הלכות גדולות המיוחס לרב יהודאי גאון מלמדת שמידת הסמכות שייחס לו אינה חד משמעית. מחד גיסא חלק רבנו תם לא אחת על מסקנתו ההלכתית של בעל הלכות גדולות, ומאידך גיסא הוא גייס את הלכות גדולות כדי לתמוך בחידושים הלכתיים משמעותיים שלו, וזאת גם במחיר של פרשנות קיצונית לדבריו. שני נוסחי ספר הלכות גדולות נמצאו בספרייתו

של רבנו תם: הלכות גדולות שנוסחו קרוב לנוסח דפוס ראשון (ונציה ש"ח) ו'הלכות גדולות של אספמיא'. לצידם הכיר וציטט רבנו תם גם קובצי תשובות גאונים, ספרי רב האי: 'משפטי שבועות' ו'ספר המקח והממכר' ואיגרת רב שרירא גאון. קרוב לוודאי שחיבורים אלו הוכרו לרבנו תם דרך קודקס ברלין 160 או חיבור קרוב לו. מדף ספרי הגאונים בספריית רבנו תם, שעליו יש להוסיף את השאלות ואת פירושי רבנו חננאל שהוזכרו ונידונו בפרק השביעי, היה אם כן מקיף למדי.

שאלות הקשורות במעמד הפיוט ביצירת רבנו תם נידונו בפרק השישי. כקודמיו, רבנו גרשם ור' יצחק הלוי, נדרש גם רבנו תם לשאלת הלגיטימיות ההלכתית של מנהג אמירת הפיוטים המחליפים את ברכתיה הראשונות של תפילת העמידה. תשובה מפורטת ופולמוסית כתב רבנו תם ובה העלה את האפשרות (המוטעית) שר' אלעזר הקליר הוא התנא ר' אלעזר בן רשב"י שמעשייתו הפייטנית יש ללמוד שאמירת פיוטים מצווה היא. תשובה זו נידונה לפרטיה בפרק זה שבו גם עלה שבפיוטי הקליר נהג רבנו תם בכבוד גדול והתאמץ לפרשם בדרך שלא תסתור את העולה מהבבלי, וזאת בשונה מדרכו להגיה על פי מסורת הבבלי פייטנים קדומים ומאחרים לקליר ואף את סידור התפילה. אגב דיון זה נבחנו יצירות פייטניות שונות שלהן נזקק רבנו תם.

השער המוקדש ליצירת רבנו תם נפתח בפרק השביעי, שהוקדש לבחינת עמדת רבנו תם בשאלות נוסח התלמוד ודרכי העברתו. רבנו תם זוהה על ידי חוקרים קודמים כמי שהיה ער לשאלות פילולוגיות מאות שנים לפני שאלו נוסחו במחקר המודרני. הוא גילה מודעות לכך ששכבות פרשניות שולבו כהסברים למימרות אמוראיות קדומות יותר ושעל כן התלמוד מרובד ורב שכבתי. לעתים הוא זיהה את הלשונות הפרשניות כמי שנוספו על ידי 'בעל התלמוד' ובמקרים אחרים הוא ראה בהן כאלו שנוספו בידי מעתיקים לדורותיהם. את אלו כאלו אסר רבנו תם למחוק או לתקן. לדעתו, ניתן להציע תיקונים בדרך שמקיימת את הישן, אולם לעולם אין למחוק ולהעלים את הקיים בגופו של התלמוד. רבנו תם נהג להציע פרשנות חילופית לקטעי פרשנות שחדרו לתלמוד ושאותם ראה כחסרי סמכות (הגם שאסר למוחקם מספרי התלמוד). לעתים, פירושו יורד עד שורשי ההלכה וכאלו הם פירושו וקביעתו שחמץ בפסח אינו אוסר במשהו, בניגוד למסורת ההלכה הרווחת. סוגיה זו והדרך שבה פירש אותה רבנו תם וניתח את נוסחה נידונה בהרחבה לצידן של סוגיות נוספות.

הפרק השמיני הוקדש לתקנות רבנו תם. התברר שהתקנות המיוחסות לרבנו תם לא נוצרו בכינוסי רבנים כפי שהיה מקובל במחקר, אלא הן תוצאה של יוזמה אישית של רבנו תם, כאשר מידת הסמכות שנטל לעצמו הלכה וגברה עם השנים וככל שגבר מעמדו ההלכתי והציבורי. כך, תקנתו המוקדמת, שבה חיזק את איסור הפנייה לערכאות, הופצה מטרווייש אל קהילות ישראל מתוך בקשה שהללו יצרפו את חתימתן, ודרך הפצה זו גרמה לכך שרשימות שונות של חותמים מופיעות בכתבי יד שונים, עד

שכל עד נוסח משקף שלב שונה בהפצת התקנה. לעומת זאת כאשר תיקן רבנו תם את תקנתו המאוחרת ביותר, היא התקנה האוסרת ערעור על גט לאחר נתינתו, הוא לא ביקש את אישור הקהילות ולא הגביל את אזור תחולת התקנה ואת משך תקפותה. יתרה מזאת, תקנה זו, המאוחרת שבתקנותיו, כמו תקנת הנדוניה שקדמה לה, הן תקנות ששינו הלכה קיימת, וגם הן זימנו בסיס לתיאור מודעותו של רבנו תם להיותו מנהיגן של קהילות צרפת.

הפרק התשיעי עוסק בתקנת הנדוניה שביקשה להשיב כספי נדוניה לאבי אישה שמתה סמוך לנישואיה. הטענה המרכזית בפרק זה היא שקודם שתיקן רבנו תם את תקנתו, הוא פירש את סוגיית הבבלי בכתובות בדרך חדשנית ומפתיעה, שמטרתה הייתה זהה: מניעת כספי נדוניה מחתן שרעייתו מתה ממש סמוך לנישואיה. פירוש זה היה חדשני ומוקשה עד שגם רבנו תם הבין שפירושו והפסיקה ההלכתית הנובעת ממנו הם בלתי סבירים. קרוב לוודאי שבשלב זה תיקן תקנה מקיפה בהרבה שייתרה את הפירוש. את התקנה ביסס רבנו תם על תקנה שנהגה בפרובנס ושהתבססה על חקיקה לא יהודית שאומצה על ידי תושבי פרובנס, נוצרים ויהודים כאחד.

הפרק העשירי הוקדש לתקנת רבנו תם האוסרת ערעור על גט לאחר נתינתו. הוצע שתקנה זו באה על רקע של ריבוי ערעורים, שניסו לפסול את מעמדן האישי של נשים שהתגרשו ושל ילדיהן מנישואיהן השניים. רבנו תם חש שריבוי הערעורים וקבלתם לחומרא על ידי בתי הדין, פוגעים במרקם החברתי של קהילות צרפת, והחרם שהחרים בא לסתום פרצה זו. בחציו השני של הפרק נידונה פסיקת רבנו תם שאסרה כפיית גט כאשר אישה תובעת גיטה בטענת 'מאוס עלי'. פירושו החדשני של רבנו תם לסוגיית המורדת והפסק הנובע ממנה, נולדו מתוך מודעות לכך שגט כפוי הוא גט שלגביו קיים סיכוי ממשי לערעור בידי הבעל שנכפה לגרש. פסקו של רבנו תם, ששינה את ההלכה שנהגה באירופה קודם לימיו, נועד אפוא לאותה מטרה שלשמה תוקן החרם: מניעת ערעורים על גיטין לאחר נתינתם.

הפרק האחד עשר, האחרון בפרקי השער שהוקדש ליצירת רבנו תם, דן בפסגת יצירתו המתועדת – 'ספר הישר'. לספר זה צירף רבנו תם הקדמה שבה הדגיש שספרו נכתב על מנת ליישר את נוסחאות התלמוד ולהשיב את התלמוד לנוסחו הקדום והמקורי. אולם עיון בספר מלמד שעיקרו אינו מוקדש לשאלות נוסח. הוצע, שבעוד שעיקרו של ספר הישר נכתב בשנות הארבעים של המאה השתים עשרה, הרי שקרבת לשון ההקדמה לניסוחיו של רבנו תם בפולמוס עם ר' משולם מלמדת שהקדמת ספר הישר נכתבה בזיקה לפולמוס, שעסק גם הוא בדרך הראויה לשימור נוסח התלמוד. צירוף ההקדמה המאוחרת לספר המוקדם יצר את הפער בין ההבטחות השלובות בהקדמה לבין גופו של הספר.

לספר הישר שני כתבי יד מרכזיים: כתב יד אוקספורד וכתב יד ירושלים. ניתוח משווה מלמד שכתב יד ירושלים משקף נוסח ראשוני יותר של ספר הישר בעוד שבכתב

יד אוקספורד נעשו פעולות עריכה משמעותיות, מהן גם הוספת קטעים להקדמת ספר הישר והתאמת מבנה חלקיו הראשונים של הספר, כך שייוצר רצף טוב יותר בין ההקדמה לגוף הספר. חלקו האחרון של הפרק דן בחלק השו"ת של ספר הישר. על בסיס השוואה עם קובץ נוסף וחלקי של תשובות רבנו תם התברר שיקולי עורך חלק השו"ת של ספר הישר שנהג להעביר קטעים פרשניים מהתשובות המקוריות למקום המתאים להם ברצפי הקטעים של חלק החידושים של הספר. בנוסף הוכח שחלק השו"ת של ספר הישר נערך בדור תלמידי רבנו תם ושחלקים ממנו היו ערוכים לפני שנת 1200.

השער הרביעי והאחרון של הספר דן בהשפעתו של רבנו תם תוך בחינת מעמדו בעיני חכמים וקשריו עם אחרים. הפרק השנים עשר, הפותח שער זה, מלמד שהחל מן המחצית הראשונה של שנות הארבעים של המאה השתים עשרה ועד לשנים ספורות לפני פטירתו, נשען בית הדין של פריש, שהיה בית הדין המרכזי בצרפת באותה העת, על למדנותו וסמכותו של רבנו תם. במקביל, רבנו תם עצמו לא היסס מלהתערב בפסקי בית הדין הפריזאי. סקירת תחומי ההלכה שבהם התערב רבנו תם מלמדת שהתחום שבו הרבה להפעיל את סמכותו היה הלכות גיטין וגירושין, כשבמקביל חיזק רבנו תם את מעמד בתי הדין המקומיים, והעניק להם את מלוא הסמכות באמצעות קביעתו שתקנות הקהל הופכות לסמכותיות רק בהסכמת כל חברי הקהילה ולא על דרך הרוב, קביעה שהחלישה מאוד את סמכות הקהל, וחיזקה את מעמד החכמים שפעלו בבתי הדין.

בפרק השלושה עשר תוארו קשריו של רבנו תם עם תלמידיו בני אשכנז. ראשיתם של קשרים אלו לאחר מותו של ר' יצחק בן אשר הלוי משפיירא, כאשר קבוצה מתלמידי בני אשכנז נסעה ללמוד בבית מדרשו של רבנו תם. עם שובם לאשכנז, לא שבו תלמידים אלו לאזור מוצאם בריינוס אלא פנו מזרחה לכיוון רגנשבורג ומזרחה לה. הוצע שחכמים אלו, כמו משפחת ר' שמואל החסיד שנדדה מהריינוס מזרחה, נטשו את אזור הריינוס לטובת המזרח הגרמני המתפתח מתוך תקווה ששם יוכלו לפתח חידושיהם הלימודיים והרוחניים. חלקו השני של הפרק הוקדש לבחינת קשריהם של שלושה מתלמידים אשכנזיים אלו: ר' יצחק בן מרדכי שמתגלה מהתכתבותיו עם רבנו תם כתלמיד חבר; ר' אפרים מרגנשבורג שמתגלה כמי שלא היסס להתפלמס עם רבנו תם בעוצמה רבה, לבקר את פירושו שבספר הישר ולחלוק על עמדותיו ההלכתיות עד שכששמע רבנו תם על היתר של ר' אפרים, קיללו: 'זמאן דשרי ירה ירה כסורר ומורה'; והשלישי, ר' אליעזר ממיץ מחבר ספר 'ראים' שלאחר שסיים לימודיו בבית מדרשו של רבנו תם שב למגנצא ומשם התכתב עמו. ר' אליעזר חלק על עמדות מוכרות של רבנו תם, וביניהן על שיטתו הידועה באשר לזמן שקיעת החמה. ר' אליעזר אימץ את רעיונותיו החדשניים של רבנו תם, אבל יישם אותם בדרך שמקרבת את התוצאה העולה מן הפירוש למנהג קהילות אשכנז שקדמו לרבנו תם.

בפרק הארבעה עשר של החיבור תוארו ונותחו קשריו של רבנו תם עם תלמידו ר' יוסף

מאורלייניש, הוא ר' יוסף בכור שור, הנמנה על אסכולת הפשט הצפון צרפתית בפירוש המקרא. בפרק הוצגו ויכוחים שהתקיימו בין רבנו תם ור' יוסף כתלויים בקריאת פשט התלמוד וזיקתו למקורותיו המקראיים עד שנוצר דמיון של ממש בין דרך פירוש המקרא בידי פרשני אסכולת הפשט הצפון צרפתית לבין דרכו של ר' יוסף בכור שור בפירוש התלמוד. כך בניגוד לרש"י שפירש שהמונח 'פגם' שבמושג ההלכתי 'נותן טעם לפגם' מתייחס ללילה שלם וללא קשר למועד הבישול בשעות היום הקודם, הציע ר' יוסף שפרק הזמן שבו הופך הטעם שבכלי לפגום הוא 'מעט לעת' דהיינו פרק זמן קבוע ולא שרירותי, כפי שהתפרש המושג על ידי רש"י. רבנו תם מצידו היה נכון לקבל הצעה זו, והסתייגותו העיקרית הייתה שהצעה זו מחמירה וגורמת לחסרון כיס מפני שהיא מאריכה את פרק הזמן שבו אסור הכלי. דוגמה נוספת: התלמוד קבע שהריגת כינה בשבת מותרת אף שהריגת פרעוש אסורה. מאפייניה של הכינה התלמודית לא התפרשו בתלמוד, ובעניין זה חלקו רבנו תם ור' יוסף. ר' יוסף פירש שאת הכינה המופיעה בתלמוד יש לזהות על פי תיאור הכינה שתוארה במכת כינים וששרצה מהארץ. לעומת זאת רבנו תם זיהה את הכינה המותרת בהריגה ככינת הגוף על פי קריאותיו בתלמוד. גישתו של ר' יוסף לפירוש המקרא באה אם כן לידי ביטוי גם בעת שפירש את התלמוד.

בפרק החמישי עשר נבחנה התקבלותן של עמדות רבנו תם במרחב הפרובנסאלי שמדרום לו ושהפך למרכז של תורה רק במהלך המאה השנים עשרה. האיחור בלידת המרכז ההלכתי-תלמודי בפרובנס היה גורם מכריע גם בדרך עיצובו כמרכז קולט מסורות. לצד תרומתו של ר' זרחיה הלוי מחבר ספר המאור לקליטת חידושי של רבנו תם, עובדה שעליה עמד ישראל תא-שמע, צוינה בפרק זה פעילותו של ר' אברהם בן יצחק מנרבונא, בעל ספר האשכול [=ראב"י] לקליטת חידושי חכמי צרפת בפרובנס. בפירושו לבבא בתרא ציטט ראב"י עשרות פעמים את פירוש רשב"ם ובכך פתח שער לתורת צרפת בפרובנס. אולם, ראב"י שנמשך לרוח החדשה שנשבה מצפון, הגביל עצמו לדרך הפרשנית שהגיעה מרמרו ומטרוייש, כשבמקביל הציב גדר שחצצה בין הצד הפרשני והעיוני לבין חידושי ההלכה של חכמי צרפת. לעומת ראב"י המסתייג, מצאנו את ר' יצחק בן אבא מארי מחבר ספר 'העיטור' ומי שפעל בבית הדין במרשילייה כמי שפנה אל רבנו תם בשם בית הדין כמו גם בשאלות הקשורות להלכות טרפות וכשרות בכלל. בכך היה בעל העיטור, כעמיתו ר' זרחיה הלוי בעל המאור, לאחד מראשוני קולטי תורת צרפת בפרובנס. למהלך זה התנגד הראב"ד שהתנגדותו נידונה בסיום הפרק.

הפרק השישי עשר הוקדש לפולמוס רבנו תם עם ר' משולם, פולמוס שנידון בהרחבה ב'בעלי התוספות' של אפרים אלימלך אורבך ושהוזכר גם פעמים רבות בפרקי הספר השונים. בפולמוס קרוב לעשרים נושאים שונים, מהם הלכתיים, מהם הקשוריים למנהג ומהם דיונים בשאלות נוסח ודרכי הטיפול בו בספרות חז"ל ובתלמוד. לא רק מנעד רחב זה עורר עניין. סגנונו הבוטא של רבנו תם, שמלווה היה בקריאה לקהל

מלאון שלא לציית לפסיקות ר' משולם תוך הבעת חשד במניעיו ובמגמותיו, אף הם היו יוצאי דופן. בפרק זה הוצע שחריפותו של הפולמוס לא נבעה מסיבות פסיכולוגיות וחברתיות שהוצעו במחקר, אלא מפני שהוא שיקף ויכוח מתודולוגי נוקב על הדרך שבה נקבעת ההלכה ומתפרש התלמוד, כאשר את דרכו של ר' משולם ראה רבנו תם כמסכנת את רציפות והמשכיות ההלכה. ניתוח הפולמוס מלמד שבארבעה נושאים עקרוניים שפורטו והודגמו בפרק נפלגו דרכיהם של ר' משולם ורבנו תם: א. פרשנות על בסיס השוואת מונחים. ב. נגישות ישירה לחומר שאינו תלמודי. ג. מעמד החומר התלמודי. ד. שיקולים חוץ תלמודיים.

הפרק השבעה עשר, האחרון שבפרקי הספר והשונה מהם באופיו, דן בקשריו של רבנו תם עם אנרי רוזן שמפן. בהתבסס על תעודה עברית המתארת התכתבות בין השניים ושעניינה פירוש המקרא ומחשבתו, נידונו קשריו של רבנו תם עם גורמי שלטון בשמפניה תוך בחינת השאלה האם פירש רבנו תם את המקרא או שמא פנייתו של אנרי אליו ולא אל פרשני מקרא כרשב"ם וכו' יוסף בכור שור, נבעה מכך שהתקיים ביניהם קשר פוליטי ואולי אף חברתי.

*

במכלול הפרקים של ספר זה ניסיתי להאיר את דמותו של רבנו תם, את יצירתו ואת השפעתו מכיוונים שונים מתוך תקווה שריבוי זוויות המבט יאפשר תמונה שלמה שערכה יהיה גדול מסך מרכיביה. עם זאת, פרקי הספר עומדים כל אחד בפני עצמו, ויכול הקורא לקרוא את הפרקים גם שלא כסדרם, תוך שימוש בהפניות הפנימיות וגם בלעדיהן. לצד בחינה מחודשת של הביוגרפיה של רבנו תם על שלל היבטיה, עיקר המאמץ בחיבור הנוכחי הוקדש לכתיבת ביוגרפיה אינטלקטואלית, המשרטטת את דמותו הלמדנית והמציירת קווי מתאר לאישיותו של רבנו תם כבעל הלכה וכמנהיג לבני דורו. מאז לימודי לתואר השני שמתתי לי למטרה לתאר את דיוקנו הרוחני של רבנו תם, את מושבה של התורה בחייו ובחיי בני דורו ואת צמיחתו לשיעור הקומה שייחסו לו בני הדורות שבאו אחריו. בחיבור שלפנינו קמה וגם ניצבה דמותו של תלמיד חכם המעורר הערצה מחד גיסא, ומאידך גיסא התגלתה גם אישיותו הנמרצת של חכם המעורב במחלוקות חריפות שהתנהלו בינו לבין חברים ותלמידים. מזה ומזה עולה האתגר האינטלקטואלי והרוחני שאִתגר רבנו תם את חכמי דורו, אתגר שלא פסק מן העולם עד ימינו, ומלמד על חיוניות יצירתו ועוצמתה האינטלקטואלית שהלכו וגברו במשך הדורות, כפי שניתן ללמוד מהתקבלותה ופרשנותה עד ימינו. אכן, דמות 'ההראל' אשר ברמרו, כפי שהיטיב לכנותו ר' אברהם אבן עזרא בשירו הנזכר, ראויה מאין כמוה לעיון מעמיק ומתמשך בדפוס חשיבתה ויצירתה, ובוודאי עוד תוסיף להעסיק ולהסעיר את דעתנו ודמיונו, להאיר במאור התורה שבה ולהזהיר כוזה הרקיע.